

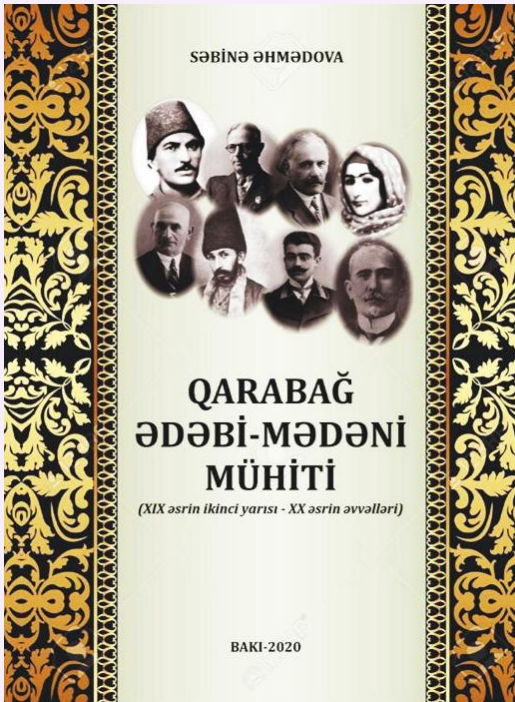

Gülbəniz Babayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti Səbinə Əhmədovanın araşdırmalarında

Qarabağın çoxəsrlik maddi və mədəni abidələri, zəngin söz saxlancısı olan ədəbiyyatı, sehrkar səslər aləmi, qeyri-adi təbii gözəllikləri, ecazkar füsunkarlığı onu həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Həmvətənlərimiz bu sehrkar, cənnət diyarın gözəlliyindən zövq alıb qürur duymuşlarsa, mənfur, xəyanətkar qonşularımız həmişə ona hərisliklə, qəsbkarlıqla yanaşmış, zaman-zaman öz caynaqlarına keçirməyə çalışmışlar.

Əsrlərlə davam edən münaqişə və müharibələr XX yüzilliyin sonunda mənfur ermənilər tərəfindən yenidən təkrarlandı və torpaqlarımızın iyirmi faizi düşmən qüvvələr tərəfindən yağmalandı. Bu ədalətsiz və cinayətkar işğal faktı təəssüf ki, otuz ilə qədər davam etdi. Lakin gec də olsa, haqq işimiz qalib gəldi. Artıq bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin xalqımızla milli birliyi, həmrəyliyi, yenilməz və rəşadətli ordumuzun qəhrəmanlığı sayəsində Azərbaycanın çarpan ürəyi - Qarabağ erməni daşnaklarının işğalından azad edilib. İndi erməni vandallarının daşı daş üstə qoymadığı doğma torpaqlarımızda böyük quruculuq və abadlıq işlərinə başlanılmışdır.

Şübhəsiz ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, ziyalıları bu doğma diyarın xalqımız üçün, dünənimiz, bugününümüz və gələcəyimiz üçün necə böyük bir əhəmiyyətə malik olduğunu fərqləndirir. Zəmanə zaman başı bəlalər çəkmiş qədim və əzəli Qarabağ diyarı dünya mədəniyyətinə böyük

dühalar bəxş etmiş, ədəbi – bədii düşüncənin təmərküzləşdiyi məkan kimi diqqət mərkəzində olmuş və bu gün də olmaqdadır. Qarabağ ədəbi mühitinin yetirdiyi böyük sənət adamlarının həyat və fəaliyyəti neçə -neçə tədqiqatların mövzusunə çevrilmişdir. Bu mənada filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səbinə Əhmədovanın “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti” (XIX əsrin ikinci yarısı- XX əsrin əvvəlləri) monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslığımıza layiqli töhfədir.

Səbinə Əhmədova monoqrafiyada çoxəsrlik tarixə, zəngin mədəniyyətə, böyük ədəbi mühitə sahib olan Qarabağı bütün parametrlərdə tədqiqatə cəlb etmişdir. O, monoqrafiyanın əvvəlində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın tarixinə ekskurs edir, XI əsrdən başlayaraq

Qarabağ Azərbaycandır!

qədim tarixi-etnoqrafik vilayətin sınaqlar qarşısında qaldığını, Abbasilər, Hülakilər, Qızıl Orda xanlıqlarının bu yaşayış məskəninə yürüşlərinə qədər hər bir faktoloji hadisəni öz təhlil süzgəcindən keçirir. Çingiz xan, Batı xan, Qazan xan kimi fəthlərin Qarabağdakı daxili və xarici siyasəti ictimai-siyasi hadisələr fonunda, tarixi müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunur.

Tədqiqatçı bu prosesləri ardıcıl olaraq silsilə şəklində davam etdirərək əsas mətləbə- Qarabağ xanlığının təşəkkülü və formalaşması mərhələlərinə geniş işıq salır. XVIII yüzillikdə (1747) əsası Pənahəli xan tərəfindən qoyulan xanlığın sonralar Mehri xan (1759-1763), İbrahimxəlil xan (1763-1806) və Mehdiqulu xan (1806-1822) tərəfindən idarə olunması tarixi faktlara istinad edilərək sənədlərin dili ilə açıqlanır.

Səbinə Əhmədova Qarabağ xanlığının, bütövlükdə Azərbaycan xalqının tarixinə qanla yazılmış Kürəkçay müqaviləsini (1805) xatırladır, 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi kimi ədalətsiz bir qərarın acınacaqlı nəticələrindən söhbət açır. Müəllif Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin təhlilində çatınca bu xronologiyayı xatırlatmaqla oxucuların yaddaşında bir daha bu ağır, üzücü, eyni zamanda insanı dərinlən düşünməyə sövq edən faktları təsadüfən yada salmır. Bütün bu xronoloji xatırlatmalar həmvətənlərimizə bir ziyalı səslənişi, milli təəssübkeşlikdən qaynaqlanan, mübarizə əzmini yüksəltməyə istiqamətlənmiş milli kimliyə çağırış harayıdır. Səbinə Əhmədova bu tarixi, ictimai və siyasi hadisələrlə oxucuda tədqiqat predmetinə çevirdiyi Qarabağ və onun taleyi haqqında tam aydın təsəvvür yaradır və bir növ ədəbi mühitə keçid üçün zəmin hazırlayır. Tədqiqatın önəmli cəhətlərindən biri də Qarabağ ədəbi mühitinin ayrılıqda deyil, bütövlükdə- Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti kontekstində araşdırılmasıdır. Təbii ki, S.Əhmədova bir ədəbi mühiti digərindən təcrid etməməkdə haqlıdır. Çünki bütün bunlar bir arada təmərküzləşərək XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri vahid Azərbaycan və onun intibah mərhələsini yaşayan ədəbiyyatını olduqca real əks etdirən faktlardır. Tədqiqatçı bir incə məqamı da nəzərdən qaçırmır: Qarabağ xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil 37 olsa da, əsrlərcə qoruyub çağdaş dövrə qədər gətirib çıxardığı milli kökdən, istər zəngin folklor qaynaqlarından, istərsə də klassik ədəbiyyatdan uzaqlaşmamış, əksinə bütünlüklə özündə ehtiva edərək yaşatmışdır. Monoqrafiyada dövrün ədəbi mənzərəsini verərkən müəllif bu önəmli məsələləri diqqətdən qaçırmamışdır.

S.Əhmədova tədqiqatda Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin bəşər mədəniyyətinə, dünya sivilizasiyasına verdiyi misilsiz töhfələri konkret tarixi faktlara istinad edərək təhlil süzgəcindən keçirir. O, Qarabağın siyasi, iqtisadi, sosial ədəbi-mədəni mühitinin dünya sivilizasiyası ilə ayaqlaşmasından bəhs edərək yazır: “Qarabağ ziyalılarının Azərbaycanın digər regionlarında yaşayan maarifpərvər adamları ilə görüşmələri, məktublaşması, Qafqazın və Türk dünyasının tanınmış şəxsiyyətləri ilə əlaqəsi Qarabağda közərən qığılcımların alışmasına, buradan isə bütün Azərbaycana yayılmasına səbəb olurdu. Bu ərəzidə boya-başa çatan, mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş gənclərin sonradan elmi biliklərini Rusiya və Avropada artırmaları qarabağlı ziyalıların təmsalında Şərq və Qərb təfəkkürünün mürəkkəb sintezinin formalaşmasına səbəb olmuşdu. Bu cür ziyalılar dərslilik yazmaları, qəzet və jurnallarda mühərriqlik etmələri, qələmə aldıkları əsərlərin səhnələşdirilməsi bu fərqli təfəkkür tərzinin bütün ölkəyə yayılmasına səbəb olmuşdur”[4,19].

Tədqiqatda Qarabağ, mədəniyyət, musiqi, şeir, sənət beşiyi olan Şuşa şəhəri və onun böyük düha sahiblərinin fəaliyyəti diqqət mərkəzində saxlanılır. Hələ 1830-cu ildən fəaliyyətə başlayan Şuşa qəza məktəbinin dünya standartları səviyyəsində təhsil verməsi, 1874-cü ildə Zaqafqaziyada ilk dəfə olaraq Şuşa şəhər məktəbinin açılması, 1881-ci ildən isə Şuşa Realnı Məktəbinin fəaliyyətə başlaması və ana dili ilə yanaşı rus, alman və fransız dillərində dərslərin keçirilməsi burada maarifin, elm və mədəniyyətin hansı zirvədə olmasından xəbər verən qürurverici məqamlardır. 1896-cı ildə isə bu

Qarabağ Azərbaycandır!

qədim mədəniyyət mərkəzində 210 nəfər şagirdin təhsil aldığı ikisinfli rus-tatar məktəbinin açılması maarif sahəsindəki intibahın ən bariz nümunəsidir.

Professor Raqub Kərimov Qarabağın, Şuşanın tədqiqata cəlb olunan mərhələsini (XIX əsrin ikinci yarısı- XX əsrin əvvəlləri) tarixi faktlar əsasında şərh edərək, dövrün həqiqi mənzərəsini faktların dili ilə açıqlayaraq yazır: “XIX yüzillikdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 11 nüsxəbənd, 4 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42 müəllim var idi. Bu böyük ziyalılar dəstəsi Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməkdə böyük rol oynamışlar” [3, 12].

Səbinə Əhmədova Qarabağın qədim kökə söykənən və milli dayaqclar üzərində bərqərar olan ədəbi ənənəsini klassik dövrdən orta çağa və eləcə də XX əsrin əvvəllərinə qədər izləyərək dövrün epoxasını sözlə rəsm edir. Tədqiqat obyektinə çevirdiyi mərhələnin görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıq yolunu, ictimai mühitə və mövcud quruluşa münasibətini ayrı-ayrı öçerklərdə əks etdirir. Bununla belə, Qarabağ ədəbi mühitində yaşayıb- yaradan, yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realizm və xəlqilik anlayışını qərarlaşdıran Molla Pənah Vəqif ədəbi məktəbinin Qarabağ ədəbi mühitinə təsirsiz ötüşmədiyini də tədqiqatda ön plana çəkir. Bütövlükdə yaranan münbit şərait bir çox sənətkarların yetişməsində və formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. S.Əhmədova artıq adları ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə özünəməxsus yer tutan Qasım bəy Zakir, Sədi Sani Qarabaği, Mir Möhsün Nəvvab, Xurşidbanu Natəvan, Növbəri, Həsənəli xan Qaradaği, Mirzə Ələsgər Növrəs, Məmo bəy Məmai, Mirzə Həsən Qarabaği Yüzbaşov, Abdulla bəy Asi, Məşədi Əyyub Baki, Mir Mehdi Xəzani, Xarrat Qulu, Məxfi, Məşədi Məhəmməd Bülbül, Bəhmən Mirzə Qacar haqqında ayrı-ayrı öçerklərdə bəhs etmiş, onların yaradıcılıqlarını ən dərin qatlarına, incə məqamlarına qədər açmağa nail olmuşdur. Bu təhlillər hər bir sənətkarın fərdi yaradıcılığını, dəst-xəttini və ən başlıcası isə öz dövrünə, mühitinə münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. S.Əhmədova hər bir sənətkara ayrı-ayrılıqda öçerklər həsr etsə də, onları birləşdirən eyni məqsəd və məramı, vətən və millət təəssübünü bir arada təmərküzləşdirə bilmişdir. Bu isə bütövlükdə Qarabağ ədəbi hərəkatını yaradan ən önəmli faktorlar kimi tədqiqatın dəyərini artırır. Monoqrafiyada hər bir şairin yaradıcılığına istinad edən müəllif həm onların zəngin folklor ənənəsinə söykənən çoxçalarlı və çoxqatlı örnəklərini, həm də Azərbaycan klassik ədəbiyyatında stabilləşən şeir formalarının özəlliklərini konkret nümunələr əsasında şərh edir. Bütün bunlar Azərbaycanda elm, maarif, təhsil sahəsindəki tərəqqinin bir hissəsi kimi uğurlu və diqqətçəkəndir.

Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti haqqında söhbət açarkən 1864-cü ildə əsaslı şuşalı şair Mirzə Rəhim Fəna tərəfindən qoyulan ədəbi məclisi xatırlatmamaq mümkün deyil. Sonralar Xan qızı 38 Xurşidbanu Natəvanın rəhbərliyi ilə onun evində davam etdirilən bu ədəbi məclis “Məclisi-üns” (Dostluq məclisi) adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. Dövrün böyük ədəbiyyatını yaradan bu ədəbi məclis öz ətrafında XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müəyyən xidmətləri olmuş Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağah, İsmayıl bəy Daruğə, Mirzə Sadiq Piran, Məhəmmədəli bəy Məxfi, Məşədi Nəsir Lövhi, Hüseyn ağa Cavanşir, Mirzə Haqverdi Səfa, Bəhram bəy Fədai, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Səfər Köhnəfüruş, Məhəmməd ağa Müştəri, Səməd bəy Səməd, İsgəndər bəy Rüstəmbəyov kimi şairləri, ziyalıları, sənət adamlarını toplamışdır. Doktor Cavad Heyət Qarabağ ədəbi –mədəni mühitinin bu mərhələsinin təsnifatını apararaq yazır : “Bu əsr ədəbiyyatın üç qrup ətrafında təmər etdiyini qeyd etmək lazımdır .Bunlardan biri məhəlli klassisizmi davam etdirən Qasım bəy Zakir ilə Məhəmməd bəy Aşiq ətrafında qərar tutur . İkinci qrupa Mirzə Fətəli Axundzadənin qərbi fikirləri və nəsrçiliyi ilə inkişaf imkanı tapan cərəyan tərəfdarları daxil idi .Üçüncü qrup “Məclisi-üns “şairlərindən təşkil olub qəzəlçiliyi,

Qarabağ Azərbaycandır!

lirizmi incələməyə çalışanlardır. Bu son qrupun nümayəndəsi Natəvan xanımdır. Seyid Əzim Şirvani və məsləkdaşları isə bu cərəyanlar arasında qalmaqla bərabər xüsusi bir üsyançılıq ilə köhnə zəncirləri qırmaq fikrində idi . Natəvanın nüfuzu digər iki cərəyan tərəfdarlarından qat –qat qüvvətli idi [1,164].” Bu ədəbi məclislə yanaşı, 1872-ci ildə Şuşada dövrünün böyük ziyalı, zəka və istedad sahibi Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərliyi ilə “Məclisi-fəramuşan” (Unudulanların məclisi) adlı ikinci bir ədəbi məclis də fəaliyyətə başladı ki, bu da o zamankı Azərbaycan ədəbi mühiti üçün yeni bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Professor Vüqar Əhməd bu ədəbi məclisin əhatə dairəsinin genişliyini və ədəbi əlaqələrini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Məclisi-fəramuşan” xarici ölkələrlə də münasibət saxlayırdı. Bakıdan “Əkinçi” , Kırımdan “Tərcüman”, İstanbuldan “Sabah”, Hindistandan “Həblül - mətin” ruznamələri alırdı. Alınan qəzet və toplular oxunur, ədəbi ,elmi və siyasi məsələlər ətrafında mübahisələr aparılırdı” [5,159].

Qarabağ torpağı aşiq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi şöhrət qazanan Aşiq Pəri, incə ruhlu, aşıqanə qəzəlləri ilə köülləri fəth edən Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə kimi qadın şairləri, Mir Möhsün Nəvvab kimi zəngin ensiklopedik bilik sahibini, faciə janrının (“MüsibətiFəxrəddin”, 1896) əsasını qoyan Nəcəf bəy Vəzirov, monumental tarixi roman müəllifi (“Qan içində”, 1937) Yusif Vəzir Cəmənzəminli, böyük mütəfəkkir, publisist Əhməd bəy Ağaoğlu, Şərqdə ilk operanın yaradıcısı və banisi (“Leyli və Məcnun”, 1908), professional bəstəkar, böyük düha sahibi Üzeyir bəy Hacıbəyli və neçə-neçə saysız-hesabsız şəxsiyyətlər yetirmişdir. Bu eczakar, cənnət bir diyar haqqında nə qədər yazılsa da, onun qeyri-adi gözəlliyinin, gücünün və sehrkarlığının cazibəsindən qurtarmaq mümkün deyil. Səbinə Əhmədova monoqrafiyada bütün bu diqqət çəkən, önəmli məsələləri səbr və təmkinlə araşdırmış və Qarabağ mühitinin cazibəli orbitindən ayrılı bilməmişdir.

Tədqiqatda diqqət çəkən portret oçerklərdən biri də Şuşa ədəbi – mədəni mühitinin yetirməsi olan görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərliyə həsr edilmişdir. S.Əhmədova oçerkdə Firidunbəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı ,elm və maarif sahəsindəki misilsiz xidmətlərindən müfəssəl məlumat verir ,görkəmli alimin tarixi rolunu faktların dili ilə aşıqlayır. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları “ adlı iki cildlik əsərində 120-dən çox Azərbaycan ,ərəb və fars dillərində yazıb – yaratmış ədəbi şəxsiyyət haqqında məlumat verməklə zəngin və çoxəsrlik ədəbiyyatımızın salnaməsini yaratmış ,xalqımıza böyük tarixi xidmət göstərərək adını əbədləşdirmişdir. F.Köçərli uzunmüddətli və səmərəli axtarışların nəticəsi kimi ortaya çıxan bu sanballı əsərində şair və yazıçılar, onların mühiti və əsərləri haqqında dərin mülahizələr irəli sürür, ədəbi prosesə obyektiv münasibət bəsləyir, məsələlərə incə zövqlü, elmi mühakiməli bir ədəbiyyatşünas kimi yanaşırdı : “Firidun bəyin kitabında sənət və sənətkarlıq baxımından zəiflə qüvvətli, təsadüfi əsərlərlə böyük ədəbi abidələr, klassik sənət inciləri ayırd edilir, özünə layiq qiymət alır. Tənqidçi ayrı-ayrı sənətkar və əsərdən danışarkən onları mühit və şəraitdən ayırmır, zamanla sənətkar, dövrə incəsənət, ictimai, ədəbi-estetik fikir arasındakı təbii əlaqənin ümumi mənzərəsini əks etdirməyə çalışır. O, eyni zamanda, yazıçıların mənsub olduğu ədəbi cərəyan və məktəbdən, əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyəti və təsir dairəsindən söhbət açır. Bütün bu keyfiyyətlər isə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nı cüng və təzkirələrdən ayıraraq tədqiqat xarakterli ədəbiyyat tarixinə çevirir” [2,423]. 39

Qarabağ mühitinin real tarixi gerçəklikləri bir sıra məxəzlərdə, o cümlədən Qarabağ salnamələrində geniş şəkildə əksini tapmışdır. Bütün bu dəyərli tarixi qaynaqlarla yanaşı, Səbinə Əhmədovanın səmərəli axtarışlarının nəticəsi kimi ortaya çıxan “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti”

Qarabağ Azərbaycandır!

(XIX əsrin II yarısı–XX əsrin əvvəlləri) monoqrafiyası Qarabağ salnamələrinin boy sırasını və əhəmiyyətini artıran yeni bir araşdırma kimi qiymətli və dəyərlidir.

Bütövlükdə Qarabağın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatının real mənzərəsini canlandıran bu sanballı tədqiqat əsəri yağlara tutarlı cavab, onu sevənlərə, qələbə müjdəsi gözləyənlərə əvəzsiz bir ərməğandır. Milli təəssübkeşliklə yazılmış hər bir əsər tarix səhnəsində əbədiyyət qazanır. Bu mənada Səbinə Əhmədovanın müqəddəslik, paklıq, qəhrəmanlıq məskəni kimi simvollaşan Qarabağımızı bütün çalarları ilə özündə əks etdirən “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti” (XIX əsrin II yarısı–XX əsrin əvvəlləri) monoqrafiyası “Qarabağnamələr”in sırasında özünə layiqli yer tutan sanballı tədqiqat əsəri kimi əhəmiyyətlidir. Monoqrafiya Azərbaycan ziyalılarına və geniş oxucu auditoriyasına qiymətli bir töhfədir. Bu dəyərli tədqiqat əsərindən ali və orta məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunması faydalı ola bilər.

Çoxşaxəli yaradıcılığı və dəyərli tədqiqatları ilə Azərbaycan elmi ictimaiyyətində yaxşı tanınan Səbinə Əhmədovaya səmərəli axtarışlarında yeni-yeni uğurlar və müvəffəqiyyətlər arzulayırıq.

Ədəbiyyat

1. Doktor Cavad Heyət . *Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış*. Bakı , “Yazıçı”, 1993 , s.164 .
2. Mir Cəlal ,FiridunHüseynov.XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ,Bakı, “Maarif “,1982 ,s.423
3. Raqub Kərimov. Rəyçidən. Səbinə Əhmədova “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin ikinci yarısı –XX əsrin əvvəlləri). Bakı , “Ecoprint” , 2020, 220 s.
4. Səbinə Əhmədova. “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin ikinci yarısı –XX əsrin əvvəlləri). Bakı , “Ecoprint “,2020,220 s.
5. Vüqar Əhməd .Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan , Bakı , “Bilik”,1992, s.159

// Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu: Respublika elmi konfransın materialları /Qərbi Kaspi Universiteti (24 aprel 2021-ci il). – 2021. – s. 35-39..